

75 JAAR ALGEMEEN KIESRECHT IN GEOGRAFISCH PERSPECTIEF

V. Mamadouh, N.P. Passchier en H. van der Wusten

1. Inleiding

Het algemeen kiesrecht is in Nederland 75 jaar oud. Ruwweg. Het beginsel is vastgelegd in de grondwet van 1917. De kieswet waarbij ook vrouwen het actief kiesrecht verwierven, dateert van 1919. De eerste Tweede Kamerverkiezingen met algemeen kiesrecht (voor mannen en vrouwen) vond plaats in 1922. Daarna werd het kiesrecht nog algemener door het zakken van de kiesgerechtigde leeftijd. De in de wet verankerde regels hebben in de oorlogsjaren 1940-1945 niet gegolden en hebben na de bevrijding pas in 1946 tot nieuwe verkiezingen geleid.

Zoals zo vaak ziet het jubileum er bij nader inzien minder eenvoudig uit dan het op het eerste gezicht lijkt. Het jubilerende instituut is in Nederland altijd geflankeerd geweest door het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging en het is lang gepaard gegaan met een opkomstplicht. Het ligt voor de hand die elementen bij een terugblik te betrekken.

In deze beschouwing wordt het algemeen kiesrecht en wat er mee samen gaat bekeken vanuit een geografische gezichtshoek. We concentreren ons op de vraag hoe in Nederland onder het regime van het algemeen kiesrecht opkomst en partijvoorkeur zich regionaal en naar nederzettingvorm ontwikkeld hebben. Daaraan voorafgaand situeren we de Nederlandse ervaring met het algemeen kiesrecht in een internationaal vergelijkend perspectief om wat meer zicht te krijgen op de eigenaardigheden van de Nederlandse context als geheel. Ook kijken we terug op vroege politieke massamobilisering en de strijd om het algemeen kiesrecht in de verschillende delen van het land. In die strijd werd mede de toon gezet voor de verdere ontwikkeling van het politieke leven in het tijdvak van de massademocratie.

2. Internationaal kader¹

Het algemeen kiesrecht werd in stadia bereikt. De Nederlandse fasering is een toonbeeld van ordelijke geleidelijkheid. In het algemeen geldt in Europese democratieën met een lange traditie van lokaal zelfbestuur in

steden en een landelijk parlement dat het kiezerscorps traag maar gestadig is uitgebreid. In Nederland was daarbij geen sprake van een ingewikkelde weging van kiezers (zoals in België en Groot-Brittannië, waar sommigen al vroeg een tweede stem verwierven die voor anderen niet was weggelegd). In Nederland werd het proces in de richting van het algemeen kiesrecht zoals in veel landen elders in Europa tijdens de Eerste Wereldoorlog bezegeld. De rol van de Eerste Wereldoorlog zelf is in het Nederlandse geval daarbij niet zo duidelijk als elders. Het vrouwenkiesrecht werd hier vrijwel gelijktijdig geregeld zonder het uitstel dat met name in katholieke landen nogal eens optrad. Op weg naar het algemeen kiesrecht werd de procedure geformaliseerd. Aan het eind van de negentiende eeuw werd pas formeel in de grondwet geregeld dat vrouwen van het stemmen waren uitgesloten. Aanleiding was het verzoek van de feministe Aletta Jacobs om te worden ingeschreven in het Amsterdamse kiezersregister voor de gemeenteraadsverkiezingen.² Voordien was de vraag niet opgekomen.

Aan het eind van de weg naar algemeen kiesrecht werd in Nederland ook de stem/opkomstplicht ingevoerd.³ Dit gebruik beperkte zich verder tot België, Luxemburg, Oostenrijk en Zwitserland. Deze regel werd dus met name ingevoerd in de meest uitgesproken '*consociational democracies*'.⁴ De voorkeur om alle (minderheids)opvattingen zo getrouw mogelijk in het parlement tot uitdrukking te brengen, werd via de koppeling van stemplicht en evenredige vertegenwoordiging maximaal tot uiting gebracht. Niet altijd overigens werden beide elementen gelijktijdig ingevoerd, maar het betreffende type democratie tenderde kennelijk toch sterk naar deze combinatie.

In Nederland ontstond in de laatste fasen van de kiesrechtuitbreiding, toen het electoraat door de flexibele regelgeving en de toegenomen welvaart in groten getale toenam, een brede overeenstemming over de wenselijkheid van een overgang van het districtenstelsel naar een evenredigheidsstelsel. Op deze met name in de jaren 1905-1913 gevormde consensus baseerde minister-president P.W.A. Cort van der Linden zich om tot de noodzakelijke wijzigingen van grond- en kieswet te geraken. Aan het bewind gekomen in 1913, wist hij aan het einde van 1915 nog vóór de definitieve regeling van het kiesrecht (die politiek gekoppeld was aan de pacificatie in de onderwijswetgeving) de noodzakelijke wettelijke regelingen te treffen, nadat een staatscommissie voor het nodige draagvlak had gezorgd.⁵

Het evenredigheidsstelsel was in deze jaren in het kader van de herinrichting van staten ten behoeve van de massademocratie een druk bediscussieerd thema. Het is in grote delen van Europa tijdens of vlak na de Eerste Wereldoorlog ingevoerd. De Nederlandse interesse werd gewekt door de invoering van het stelsel in België in 1899, dat in dit

opzicht voorop liep. Het sloot goed aan bij de Nederlandse situatie. Hier beschikten alle wat grotere politieke gezindten over een aantal uitgesproken electorale bolwerken en konden zij daarnaast in de andere delen van het land ook nog op beduidende sympathie rekenen. Vanuit ieders afzonderlijke perspectief was daarom een evenredigheidsstelsel in plaats van een *'first past the post'*-regel in districten voor de hand liggend: zo gingen geen stemmen verloren bij nodeloos grote meerderheden binnen de eigen bolwerken, noch in het geval van kansloze minderheden elders. Per saldo zouden de verschuivingen natuurlijk gering kunnen zijn. Het evenredigheidsstelsel kon in Nederland derhalve op instemming van verscheidene kanten rekenen en kende geen geharnaste tegenstand.⁶

Nederland is in de kiesrecht kwestie een doorsnee Noordwesteuropees land, voorzover daarvan gesproken kan worden. Het aantal varianten in formalisering en uitbreiding van het kiesrecht is behoorlijk groot. Bij het slechten van de laatste drempels naar het algemeen kiesrecht ontstond algemene instemming met een kiesstelsel dat zo nauwkeurig mogelijk de verdelingen in het kiezerscorps weergeeft (desnoods via een verplichting om de voorkeur kenbaar te maken) en dat minder gewicht hecht aan de vorming van stevige meerderheden in het parlement. De regeringsvorming wordt zo niet vergemakkelijkt. Daarin is Nederland nogal extreem. Eenmaal vastgesteld, zijn het algemeen kiesrecht en het kiesstelsel door ingrijpen van buitenaf nog slechts mondjesmaat gewijzigd. Die institutionele stabiliteit deelt het land met de meeste andere reeds langere tijd functionerende massademocratieën, maar er zijn uitzonderingen, zoals Frankrijk bijvoorbeeld.

3. De strijd voor het algemeen kiesrecht

De invoering van het algemeen kiesrecht en van de evenredige vertegenwoordiging in Nederland werd voorafgegaan door een periode waarin de uitbreiding van het kiesrecht ter discussie stond. Men onderscheidt gewoonlijk twee golven in de kiesrechtbeweging: de eerste in de jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw (die leidde tot de afschaffing van de census in de grondwet in 1887) en de tweede vanaf de eeuwwisseling (die leidde tot het algemeen kiesrecht voor mannen in 1917, en voor vrouwen in 1919).

Eén van de omvangrijkste politieke manifestaties van de eerste periode, het volkspetitionnement tegen de Schoolwet van 1878, had niet direct betrekking op de kiesrechtuitbreiding, maar maakte wel de breder wordende politieke mobilisering duidelijk. Ontevreden protestanten haalden in korte tijd 305.000 handtekeningen bij elkaar. De geografische kaart daarvan (waarbij de handtekeningen zijn gerelateerd aan de protestantse bevolking) laat goed zien waar het aandeel van de orthodoxen

in de protestantse bevolking hoog was. Daarnaast toont het kaartbeeld een concentratie in het Westen van het land. Daar werd kennelijk alerter en in grotere aantallen op A. Kuypers initiatief gereageerd.⁷ Deze campagne vormde de inleiding tot de machtsvorming van de orthodoxe protestanten in de Anti-Revolutionaire Partij. De ARP werd echter juist vanwege de koppeling van politiek en religie en de nadruk op persoonlijke overtuiging ook steeds met afsplitsing bedreigd.

Na de inwerkingtreding van de kieswet van de liberaal S. van Houten in 1896, die de voorwaarden voor het uitoefenen van het stemrecht aanzienlijk versoepelde, bleef toch nog een groot deel van de Nederlandse volwassen bevolking van het kiesrecht uitgesloten op grond van maatschappelijke positie, geslacht en/of leeftijd. Alle vrouwen en een meerderheid van de arbeiders was de gang naar de stembus ontzegd. Nog in 1913, na een periode van stevige groei van het electoraat, bezat niet meer dan 65% van de mannen boven de 25 jaar het kiesrecht. Het is niet verwonderlijk dat het kiesrecht een fundamenteel strijdpunt was voor de emancipatiebewegingen van arbeiders en vrouwen. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht waren de stuwende krachten van het in 1899 opgericht Nederlandsche Comité voor Algemeen Kiesrecht (NCvAK).⁸ Dit comité organiseerde voornamelijk betogingen.

Punt van discussie in de kiesrechtstrijd was de eventuele prioriteit van de uitbreiding van het kiesrecht hetzij voor vrouwen, hetzij voor arbeiders. Het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen van twintig jaar en ouder was een eis van het eerste programma van de SDAP in 1895. De SDAP liet zich echter voorzichtig uit over het vrouwenkiesrecht, uit angst dat deze eis de uitbreiding van het mannenkiesrecht tot de arbeiders op zijn minst zou vertragen. Bovendien verwachtte men dat vrouwen conservatiever zouden stemmen dan mannen. Het bestuur van de SDAP wenste eigenlijk eerst algemeen mannenkiesrecht en in een tweede stap vrouwenkiesrecht. De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht volgde precies de tegenovergestelde redenering. Zij wilde het kiesrecht eerst uitbreiden tot de vrouwen die aan de voorwaarden van welstand en bekwaamheid van de kieswet voldeden, en in tweede instantie tot algemeen kiesrecht overgaan. Doordat de Vereeniging weigerde zich eenduidig voor het algemeen kiesrecht uit te spreken, moest zij zich in 1905 uit de NCvAK terugtrekken. Door de inzet van vrouwen binnen de partij (georganiseerd in de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclubs) en door een richtlijn van de Tweede Internationale in Stuttgart in 1907 (waarin gesteld werd dat het algemeen vrouwenkiesrecht net als het mannenkiesrecht een wapen was in de klassenstrijd) zette de SDAP zich toch weer in voor het vrouwenkiesrecht.

In de Nederlandse politiek aan het begin van de twintigste eeuw waren

de SDAP en de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) de enige partijen die algemeen vrouwenkiesrecht voorstonden. De Liberale Unie gunde ongehuwde vrouwen het kiesrecht, de ARP juist vrouwelijke gezinshoofden, terwijl de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en de behoudende liberalen - georganiseerd in de Bond van Vrije Liberalen (BVL) - genoege namen met vrouwenkiesrecht volgens de kieswet-Van Houten.⁹

Na de uittreding van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht in 1905 bestond het NCvAK louter uit socialistische organisaties. Het in 1906 opgerichte socialistische Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) was aanvankelijk terughoudend inzake het kiesrecht, omdat het zijns inziens om een zuiver politieke kwestie ging. Maar toen het NVV zich bereid had verklaard deel te nemen aan de kiesrechtstrijd, werd het Comité opgeheven (mei 1908) en de kiesrechtstrijd onder leiding van de SDAP voortgezet. Om haar eis kracht bij te zetten (overigens was het algemeen kiesrecht haar voornaamste programmapunt), stelde de SDAP voor een politieke staking te organiseren. Het NVV wilde echter een dergelijke actie niet steunen. Uiteindelijk werd voor het houden van een volkspetitionnement gekozen.

De actie sloeg aanvankelijk het beste aan in de eerste bolwerken van de SDAP op het platteland van Groningen en Friesland en in een aantal provinciesteden (Delft, Arnhem, Dordrecht, Den Helder, Leiden, Groningen, Leeuwarden, Zaandam en Enschede). Aanvankelijk liep de campagne heel slecht in de grote steden, maar later werd hier eveneens veel vooruitgang geboekt. Deze lauwe start is niet zo verwonderlijk wanneer men bedenkt dat de SDAP er nog maar recent in was geslaagd hier enig electoraal succes te behalen.¹⁰ Het uiteindelijke resultaat was echter teleurstellend. Het totaal van 300.000 handtekeningen was vrijwel gelijk aan de ruim 296.000 stemmen die de SDAP behaalde bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1918 onder het algemeen mannenkiesrecht. Daarbij moet worden bedacht dat ook vele niet-stemmers hadden getekend, zoals mannen tussen de 21 en 25 jaar die geen kiesrecht hadden gekregen, en vrouwen. De verdeling van handtekeningen en van SDAP-stemmen over het land is vrijwel gelijk. Na de ARP met het volkspetitionnement tegen de Schoolwet van 1878, mobiliseerde de SDAP zo haar potentieel electoraat in een campagne die aan de feitelijke kiesrechtuitbreiding voorafging, maar die wel de plaats aangaf die zij in het verkiezingsmozaïek nadien zou innemen.

4. Opkomst

Bij de kiesrechthervorming van 1917 was in Nederland aanvankelijk de plicht ingevoerd om de politieke voorkeur kenbaar te maken (vanaf 1922

gold alleen de opkomstplicht). Deze verplichting werd bij de eerste kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht in 1918 niet geheel nagekomen, gezien de opkomst van 88,4%. Bij de kamerverkiezingen van 1922, met een sterk vergroot electoraat als gevolg van de verwezenlijking van het kiesrecht voor vrouwen dank zij de initiatiefwet van H.P. Marchant (VDB) in 1919, kroop de opkomst naar 88,8%. Vervolgens steeg deze tot doorgaans meer dan 90% (tot de afschaffing van de opkomstplicht in 1970).

Opvallend is dat de opkomstplicht bij verkiezingen vooral verzaakt werd in het Westen van het land. Eenmaal opgekomen kon men zich aan een feitelijke politieke keuze onttrekken door een blanco of ongeldige stem uit te brengen. In doorsnee gebruikten enkele procenten van het electoraat hun stemrecht op deze wijze. Hier liggen de wat hogere uitschieters in Drenthe en Limburg. Kennelijk werden ongenoegen en geringe betrokkenheid bij de politiek in de meer verstedelijkte milieus van het Westen wat openlijker naar voren gebracht dan in de perifere plattelandsgebieden, - misschien juist daar - waar een deels vlottende bevolking in de mijnbouw en het turfsteken betrokken was. Deze verschillen in ontwijking van de politieke keuze moeten ons niet het zicht doen verliezen op de in het algemeen zeer hoge percentages geldig uitgebrachte stemmen die in de periode 1917-1970 werden gerealiseerd, ondanks de geringe sanctie bij niet-opkomen en het recht om niet-geldig te stemmen. De afschaffing van de opkomstplicht in 1970 weerspiegelde een belangrijke culturele verandering die zich in de jaren zestig had voltrokken. Het 'paternalisme' dat zo kenmerkend was voor het verzuijingstijdperk, boette aan kracht in. De gezagsverhoudingen tussen de generaties werden op losse schroeven gezet. 'Mondigheid' en 'individualisme' werden in bredere kring gedeelde waarden. Illustratief is de snelheid waarmee de kieswetwijziging in 1969-1970 in het parlement werd behandeld. Dit gebeurde onder de druk van de electorale schokken die zich hadden voltrokken in de jaren 1965-1967 en met het vooruitzicht dat in 1970-1971 verkiezingen voor alle bestuurslagen op de kalender stonden. De goedkeuring door de Eerste Kamer vond plaats op 3 maart 1970, toen de oproepkaarten voor de statenverkiezingen van 21 maart al verzonden waren.

Die statenverkiezingen gaven een ongekend lage opkomst te zien. Slechts 68% van de kiezers bracht een geldige stem uit, tegen 92% vier jaar tevoren. Sindsdien kende ook Nederland weer zijn '*Partei der Nichtwähler*'. Ook onder het districtenstelsel was daarvan sprake geweest, maar in een evenredigheidsstelsel krijgt niet-opkomst nog een extra lading. Het thuisblijven bij verkiezingen is weer een normale optie geworden. Daarbij is opvallend dat het aantal vaste niet-kiezers beperkt is. De meeste thuisblijvers zijn voormalige kiezers, die om een of andere reden aan hun veranderde voorkeur door stemonthouding vorm geven.

De opkomst verschilt na 1970 sterk van verkiezing tot verkiezing. Bij

kamerverkiezingen is de opkomst *grosso modo* 30% hoger dan bij Europese verkiezingen, met staten- en gemeenteraadsverkiezingen ertussen in. Per soort verkiezingen kan de opkomst tussen de verschillende jaren wel 10% (is ongeveer een miljoen kiezers) uiteenlopen. Ook tussen de gemeenten loopt de opkomst sterk uiteen. Verschillen van tientallen procenten zijn heel gewoon. Bij kamerverkiezingen liggen minima en maxima zo'n 30% uiteen, bij Europese verkiezingen zelfs meer dan 50%.

Al deze variaties in ruimte en tijd zijn verkend door middel van een variantie-componentenanalyse van alle opkomstcijfers in de periode 1970-1987 voor alle 714 gemeenten die in 1987 bestonden. De 714 eenheden leverden in achttien verkiezingen 12.852 opkomstpercentages op. Daarvan verdween een gering aantal om uiteenlopende redenen. Voor de overblijvende 12.796 getallen werd de hoogte bepaald als de resultante van landelijke (vooral in de tijd variërende), regionale en anderszins systematische effecten (bijvoorbeeld afwijkende leeftijdsopbouw) en van lokale eigenaardigheden. Deze analyse is elders uitvoeriger gerapporteerd en stoelt op de data in Tabel 1.¹¹

Tweederde van alle verschillen komt voor rekening van landelijke tendenties. 59% van de variantie is te herleiden tot het soort verkiezingen. In aflopende volgorde trekken verkiezingen voor de Tweede Kamer, gemeenteraden, Provinciale Staten, en Europees Parlement de kiezers naar de stembus. Ruim 8% variantie wordt veroorzaakt door het tijdstip van de verkiezingen. In sommige perioden is de neiging naar de stembus te gaan wat meer uitgesproken dan in andere, ongeacht het soort verkiezingen.

De oorzaken van de resterende 32% variantie moeten beneden het nationale niveau worden gezocht. Allereerst oefent de urbanisatiegraad van een gemeente een duidelijke invloed uit (bijna 9% variantie). De opkomst is op het platteland en in suburbane woongemeenten systematisch hoger dan in steden. Dit is een verschijnsel dat men ook in andere landen aantreft. Maar de urbanisatiegraad brengt nog andere effecten teweeg. De systematische verschillen zijn groter of kleiner al naar gelang de verkiezingen. Bij verkiezingen voor de gemeenteraad zijn de verschillen meer uitgesproken dan bij verkiezingen voor de Tweede Kamer. Het eigen karakter van elke gemeente krijgt bij de lokale verkiezingen kennelijk toch iets meer kans om naar buiten te treden. Bovendien blijkt het verschil tussen stad en platteland in opkomst in de jaren tachtig groter dan in de jaren zeventig. Dit zou kunnen samenhangen met de veel grotere binnenlandse migratie in de eerdere periode, die vooral een trek uit de steden was. Er waren toen meer recentelijk verhuisde stedelingen elders, die mogelijk later hun gedrag hebben aangepast aan de hun lang-

Tabel 1. *Verscheidenheid en veranderlijkheid in de verkiezingsdeelname in de Nederlandse gemeenten (percentage geldige stemmen), 1970-1987*

Verkiezingen	Min.	Max.	Gem.	SD	VC
PS 1970	52.7	89.4	72.8	6.9	0.094
GR 1970	50.5	97.4	76.1	7.8	0.103
TK 1971	61.7	97.6	81.8	4.9	0.059
TK 1972	62.5	93.5	85.1	4.2	0.049
PS 1974	57.5	93.1	77.6	5.9	0.077
GR 1974	51.6	97.2	76.3	7.0	0.092
TK 1977	70.2	98.9	90.0	3.4	0.037
PS 1978	60.5	95.8	82.9	5.2	0.062
GR 1978	58.9	100.0	80.4	6.7	0.083
EP 1979	40.6	92.9	61.6	7.4	0.121
TK 1981	69.7	96.6	89.5	3.4	0.038
PS 1982	48.6	89.1	73.4	7.2	0.098
GR 1982	52.5	97.8	76.0	7.6	0.099
TK 1982	62.3	96.2	84.6	4.9	0.058
EP 1984	32.6	89.4	55.0	7.4	0.135
GR 1986	53.3	98.7	79.4	7.0	0.092
TK 1986	73.2	98.4	88.9	3.6	0.040
PS 1987	23.4	87.4	71.4	7.2	0.101

alle PS	23.4	95.8	75.6	7.8	0.103
alle GR	50.5	100.0	77.7	7.4	0.095
alle TK	61.7	98.9	86.6	5.1	0.059
alle EP	32.6	92.9	58.3	8.1	0.140
alle 18	23.4	100.0	77.9	10.9	0.139

verklaring:

PS = Provinciale Staten

GR = Gemeenteraad

TK = Tweede Kamer

EP = Europees Parlement

SD = Standaardafwijking

VC = Variatiecoëfficiënt (SD/Gemiddelde)

bron:

N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), nr. 3, 166-180.

zaam vertrouwd geworden omgeving. Een puur regionaal effect, waarbij Nederland volgens provinciale scheidslijnen in vieren is uiteengelegd, brengt 7% van de variantie in de opkomsthoogte teweeg. Het Westen en het Zuiden stemden in deze periode steeds minder dan het Noorden en het Midden van het land. Hier blijken de onderlinge verschillen het grootst bij statenverkiezingen. De regionale verschillen doen zich dus evenals bij de gemeenten en de verkiezingen van de gemeenteraden, het meest geprononceerd voor waar de verkiezingen het meest betrekking hebben op de desbetreffende eenheid.

De resterende 16% variantie is vooral het gevolg van systematische eigenschappen binnen gemeenten die effect op de opkomsthoogte sorteren. Belangrijk is de samenstelling van de bevolking, bijvoorbeeld naar leeftijd en godsdienst. Daarnaast zijn er ook zulke effecten met een min of meer streekgewijze karakteristiek. Zo vindt men nog restanten van de indertijd als 'communalistisch' getypeerde gemeenten¹² vooral op het platteland beneden de Moerdijk waar de opkomst bij landelijke verkiezingen hoogstens matig was te noemen, maar waar bij de verkiezingen voor de gemeenteraden vrijwel geen stem ongebruikt bleef. Uiteindelijk is 3% van deze variantie slechts te interpreteren als een unieke invloed die zich alleen in één gemeente bij één verkiezing op één tijdstip voordeed (een plotseling losbrandende lokale kwestie, die bij de volgende gelegenheid al weer vergeten is).

Voor een verdere interpretatie van deze uitkomsten kan in verschillende richtingen worden gedacht. Zoals al bleek, is een deel van de verschillen terug te voeren op de uiteenlopende samenstelling van de bevolking in de gemeenten. Mogelijk gaat het nog om een wat groter deel van de variantie dat nu verscholen blijft binnen de verschillen in urbanisatiegraad en regio. Dit is al eerder geopperd door Dekker.¹³ Op grond van survey-resultaten waarbij respondenten een geografische typering meekrijgen ('Slaapdam', 'Bosdorp') komt hij weliswaar tot verschillen tussen deze woonmilieus, maar uiteindelijk zijn die vrijwel geheel terug te voeren op verschillen in bevolkingssamenstelling. Het is dan het overal optredende effect van bijvoorbeeld leeftijd op opkomst en de verschillen in aanwezigheid van de onderscheiden leeftijdsgroepen in 'Slaapdam' en 'Bosdorp', die voor de verschillende uitkomsten in de survey-resultaten in beide woonmilieus zorgen.

Het ziet er echter naar uit dat de werkelijke opkomsten in het land dusdanige verschillen vertonen, dat verschillen in bevolkingssamenstelling uiteindelijk niet toereikend zijn om deze te verklaren. Van belang lijken daarnaast kenmerken van de verschillende milieus zelf, die niet geheel tot kenmerken van individuen kunnen worden teruggevoerd. De verschillen naar urbanisatiegraad, naar regio en de 'communalistische' gemeenten

geven daar aanwijzingen voor.

Ten eerste valt te denken aan het wegvallen van sociale en politieke verbanden. Dat heeft zich in sommige delen van het land scherper voorgedaan dan in andere. Deze verbanden hebben, vaak bij gebrek aan eigen interesse van kiezers, de gang naar de stembus gestimuleerd als uitdrukking van het behoren tot een gemeenschap binnen het kader van de Nederlandse samenleving. De zuilenorganisaties waren daar natuurlijk bijzonder sterk in. Zij zijn langzamerhand weggeërodeerd. In grote delen van het Westen gebeurde dat nog vrij geleidelijk. De zuilen waren daar ook nooit zo alomvattend aanwezig geweest. In het Zuiden, vooral in de steden, ging het verval in hoog tempo. De schok was daar bovendien groter vanwege het totale karakter van de katholieke zuil in dat landsdeel. In het Westen en in de stedelijke delen van het Zuiden hebben we ook te maken met lage of dalende opkomsten.

Ten tweede kan aansluiting worden gezocht bij theorieën over socialisering in bepaalde milieus, hier niet in de eerste plaats opgevat als sociale, maar als ruimtelijke eenheden. Politieke socialisering geënt op meer algemene waardenpatronen die worden opgepikt uit de omgeving, houdt een politiek cultuurpatroon in stand dat aan volgende generaties kan worden doorgegeven. Zo'n patroon wordt een zelfstandige factor in de verklaring voor politiek gedrag. In de Verenigde Staten heeft Elazar drie van dergelijke patronen onderkend. Deze stammen volgens hem uit de eerste fasen van de occupatie van het Noordamerikaanse continent en hebben zich binnen onderscheiden migrantengemeenschappen vastgezet: een moralistische, een individualistische en een traditionalistische politieke cultuur.¹⁴

Moralisten bedrijven politiek om het publieke welzijn te bevorderen. Zij 'moeten' naar de stembus. Ook in de noordelijke provincies van ons land zou zo'n normering nog enige invloed kunnen hebben, vastgezet sedert antirevolutionairen en socialisten brede lagen van de bevolking het domein der massademocratie binnenleidden. De opkomst is hoog. Individualisten kijken naar het nut in engere zin. Wat zien ze ervoor terug als ze naar de stembus gaan? Ze moeten er, elke keer opnieuw, van overtuigd worden dat het stemmen zin heeft in het onderhavige geval. In het Westen van Nederland, vooral in de steden, zou men zo'n opvatting vaak kunnen aantreffen. De opkomst is middelmatig en wisselvallig. In de traditionalistische politieke cultuur kijkt men de kat uit de boom. De politieke binding is cliëntelistisch van aard. De doorsnee-kiezer maakt alleen deel uit van de politiek als onderdeel van een factiestrijd tussen notabelen. Zo zou men het zuidelijk patroon in Nederland kunnen duiden: opinies zijn gevormd in een homogeen religieus klimaat waarin politieke organisatie ondergeschikt was aan de kerk. De opkomst bleef laag. Alleen met de vorming van een complex van zuilorganisaties waaronder een politieke partij en geschraagd door de opkomstplicht, kon de

kiezer tot stemmen worden gebracht. De neergang van dat organisatorische complex heeft de cultuur als dominante verklaringsfactor weer teruggebracht. Toen de verzuilde organisaties nog functioneerden was de opkomst hier extra hoog, nu is ze laag.

Kortom, in de opkomstpatronen die ontstaan zijn na de opheffing van de verplichting om aan de verkiezingen deel te nemen, zien we mogelijk nog enkele kenmerkende cultuurverschillen terug, die door de verschillen in politieke socialisatie tussen de landsdelen tijdens de opmaat naar de kiesrecht hervorming tot stand zijn gekomen en zich hebben vastgezet. Die verschillen treden wederom aan het licht niet alleen door de opheffing van de opkomstplicht, maar ook door het goeddeels wegvallen van de sterke zuilverbanden die door hun organisatorische kracht voor het vervlakken van die cultuurverschillen in dit opzicht (de opkomst) hadden zorg gedragen. Het vrijwillig maken van het opkomen en het verval van de zuilorganisaties wortelen in een algeheel en over het hele land gespreid cultureel veranderingsproces, dat kennelijk in dit opzicht nog wat oudere onderlinge verschillen intact laat.

5. Partijvoorkeur

Het geografisch patroon van politieke partijvoorkeur in Nederland verandert langzaam, maar het verandert. Vanaf de late jaren tachtig van de negentiende eeuw, toen de weg naar het algemeen kiesrecht duidelijker dan voorheen werd ingeslagen, hebben zich enkele hoofdstromen gevormd die elk hun eigen bolwerken in het land hadden en daarnaast in andere delen van het land een wat meer gespreide aanhang verwierven.¹⁵ Voor sommige geldt dat sterk: daar zijn dan de ruimtelijke verdelingen wat ongelijker. Er zijn ook veranderingen in de loop van de tijd. Het patroon van de onderscheiden politieke families wordt over het geheel genomen gelijkmatiger, soms verschuiven de oorspronkelijke bolwerken.

De scherpste wijzigingen tekenden zich af bij de kamerverkiezingen van 1918 en 1967. In dat laatste jaar brak een maatschappelijke heroriëntatie baan, die leidde tot gewijzigde politieke voorkeuren en nieuwe pogingen tot politieke partijvorming. Aan de stelselwijziging van 1918 lag eveneens een zekere maatschappelijke heroriëntatie ten grondslag, die ook extra kansen aan nieuwe 'politieke ondernemers' bood.

Eén van de aardigste illustraties van het deels onvoorziene karakter van de veranderingen in 1918 biedt de confrontatie van de voorspellingen van J.C. Ramaer uit 1909 met de verkiezingsuitslag van 1918. Ramaer, hoofdingenieur-directeur van Rijkswaterstaat en voorzitter van de Nederlandse afdeling van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genoot-

schap, hield in januari 1909 een rede met een overvloed aan nauwkeurige berekeningen.¹⁶ In zijn betoog legde hij een verband tussen politieke en religieuze gezindte in Nederland en hield hij een pleidooi voor evenredige vertegenwoordiging. Om zijn pleidooi kracht bij te zetten, berekende hij de uitslag van de later in 1909 te houden kamerverkiezingen op grond van de uitslag van de verkiezingen van 1905, onder de aanname van (enkele varianten van) evenredige vertegenwoordiging en enkele kiesrechtvarianten (waaronder het algemeen kiesrecht voor mannen van 25 jaar en ouder).

Toen het in 1918 het echt zover was, bleek Ramaers inzicht in het verband tussen politieke en religieuze gezindte uitstekend te zijn geweest. Zijn berekening van de uitslag voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de ARP en (iets minder) de Christelijk-Historische Unie (CHU) liet ook negen jaar later niet veel te wensen over. Voor het overige deel van het politieke spectrum faalde zijn methode, in ieder geval als middel om in de toekomst te kijken. Alle liberale fracties haalden gezamenlijk nog niet de helft van wat hij ze had toegerekend. De SDAP werd bijna met de helft onderschat. En de kans die de evenredige vertegenwoordiging aan nieuwe politieke ondernemers bood, werd over het hoofd gezien. Terwijl Ramaer het electoraat van de partijtjes buiten de eerste zeven (drie liberaal, drie confessioneel, één socialistisch) op 2% had geschat, bleken zij - vele voor het eerst deelnemend - 13,1% van de geldige stemmen in de wacht te slepen.

Voor de SDAP is wat nauwkeuriger nagegaan waar Ramaer zich het meest had vergist. Toen hij zijn beschouwing schreef, was de SDAP net bezig zich te ontwikkelen van een partij met als haar voornaamste electorale thuishaven het noordelijk platteland, naar een partij met tevens een groeiende massa-aanhang in de grote steden. Deze wijziging was door Ramaer gezien. In het algemeen onderschatte hij de aanhang die de SDAP zich in feite in 1918 wist te verwerven in het gebied tussen de reeds opgebouwde bolwerken op het noordelijke platteland en in sommige steden in het - op dat moment en lange tijd nadien - vrijwel ondoordringbare Zuiden. Het ziet er naar uit dat de socialisten daar niet alleen een groot deel van de nieuwe kiezers voor zich wisten te winnen, maar er ook in slaagden voormalige liberale kiezers tot steun te bewegen. Overigens is bij gebrek aan een gedetailleerde uitslag de analyse van deze verkiezingen (evenals die van de jaren twintig) buitengewoon lastig.

De herkomst van de stemmen op de acht eenmansfracties die na de verkiezingen van 1918 in de Tweede Kamer vertegenwoordigd waren, biedt nader inzicht in de werking van het nieuwe kiesstelsel op de steun voor nieuwe politieke ondernemers. Er was sprake van een zekere, maar bepaald niet altijd heel grote concentratie van de betreffende stemmen.

Zoals bij alle grote partijen kan men hier ook bolwerken en gespreide stemmen onderscheiden, alles op schaal verkleind. Bij een aantal van achttien kiesdistricten verwierven de nieuwkomers tussen 11% en 42% van hun stemmen in het district waar ze de meeste stemmen behaalden. Overigens behaalden vijf van de acht eenmansfracties hun grootste stemmenaantal in kiesdistrict Amsterdam, een aanwijzing voor het afwijkende politieke klimaat in de hoofdstad.¹⁷

Achteraf beschouwen we de verkiezingen van 1918, waarbij het algemeen mannenkiesrecht voor het eerst in praktijk werd gebracht, als een keerpunt - het begin van een nieuw tijdvak. Dat is met de eerste kamerverkiezingen waarbij er sprake was van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, niet het geval. De kamerverkiezingen van 1922 hebben nauwelijks een opmerkelijke uitslag laten zien. Het is niet eenvoudig het effect van de toetreding van vrouwen tot het electoraat in de uitslag terug te vinden.

De data waarop deze en volgende uitspraken berusten, zijn de verkiezingsuitslagen voor alle 27 Tweede-Kamerverkiezingen tussen 1888 en 1989,¹⁸ terugberekend op 29 zoveel mogelijk constante eenheden (veertien stedelijke, vijftien landelijke) en voor vijf politieke families (liberalen, socialisten, katholieken, protestanten - beide laatste vanaf 1977 niet meer afzonderlijk te onderscheiden -, en ten slotte buitenstaanders). Het spreekt vanzelf dat bij deze constructie een aantal discutabele beslissingen genomen moest worden. Die zijn elders zo goed mogelijk verantwoord.¹⁹ Het is hier misschien goed te benadrukken dat de categorie buitenstaanders zowel bestaat uit de in de vorige paragraaf al ter sprake gebrachte partij der niet-kiezers, als uit de rechts-radicalen protestpartijen die van tijd tot tijd in de politieke arena opduiken. De communisten zijn hier tot de socialistische familie gerekend.

Het meest dominante verkiezingspatroon van de afgelopen eeuw is dat van de verzuilde periode 1918-1963. Het is in de kern al aanwezig in de voorgaande jaren en het laat zijn afdruk nog in latere jaren achter. Het patroon van de verzuilde periode toont een sterke samenhang tussen politieke en religieuze gezindte, waarbij het in godsdienstig opzicht vrijzinnige deel van de bevolking wordt verdeeld tussen vooral socialisten en - voor een veel kleiner deel - liberalen (Ramaer had zich op die verhouding verkeken). De buitenstaanders zijn in deze periode vrij scherp afgebakend van de door de confessionelen ingekaderde kiezersgroepen. Ook bleven zij buiten het bereik van de socialistische organisaties. De zwakke organisatorische greep van de liberalen, met name in het interbellum, schiep de ruimte voor rechts-radicalen aanhang in stedelijke middenklassemilieus en bijvoorbeeld in een oud liberaal bolwerk als Drenthe.

In de opmaat naar dit patroon veroverden de socialisten zich een plaats

binnen het electorale spectrum, vooral ten koste van potentiële liberale aanhang door de attractie van nieuwe kiezers. Daarnaast speelde een aantal lokale allianties tussen protestanten en katholieken een rol, waarbij in het algemeen katholieke kiezers bereid bleken protestantse kandidaten te steunen om zo de parlementaire kracht van de confessionelen te versterken. Het evenredigheidsstelsel maakte deze coalities met ingang van 1918 overbodig. De secularisatie en het navenante verlies van de confessionelen werkte de samenwerking vanaf 1972 opnieuw in de hand. De buitenstaanders zijn in de voorfase vooral niet-opkomende kiezers in het Zuiden des lands waar het katholieke overwicht tegenkandidaten bij voorbaat kansloos maakt (*'safe seat apathy'*).

Na 1967 zijn de niet-opkomende kiezers opnieuw de grootste groep buitenstaanders geworden. Opnieuw zijn ze vaak te vinden in het Zuiden hoewel de traditionele *'safe seat apathy'* daar nu verdwenen is, zowel door de wijziging van het kiesstelsel als door het verval van het katholieke overwicht. Een ander bolwerk van buitenstaanders vormen nu de grote steden zoals we al in de paragraaf over de opkomst zagen. Daar zijn in de jaren tachtig opnieuw aanhangers van rechts-radicalisme bijgekomen. De maatschappelijke lagen waaruit deze aanhang afkomstig is, verschilt echter sterk met die waaruit de rechts-radicalen in de jaren dertig hun aanhang betrokken.²⁰ Dit kan mede zijn veroorzaakt door het verval van het socialisme als georganiseerde massabeweging en het nieuwe elan van het liberalisme, zij het dat dit nauwelijks met sterke organisatorische bindingen gepaard ging. De verschillende vertegenwoordigers van de vernieuwde liberale stroming (de in bredere kring mobiliserende VVD onder leiding van H. Wiegel en D66) zijn met name sterk in de zich uitbreidende suburbane woonmilieus. Ten slotte is de wijziging in het dominante electorale patroon van het tijdvak der verzuiling vanaf 1967 natuurlijk vooral het gevolg van het verval van de protestantse en katholieke zuilen, met name in het voormalige katholieke Zuiden, en de opmars daar van alle andere politieke families.

De mate van spreiding van deze politieke families over het land en de veranderingen daarin kunnen nog wat nauwkeuriger worden aangegeven. In Tabel 2 staan de variatiecoëfficiënten van de politieke groeperingen per verkiezing vanaf 1909. Een hoge score duidt op een zeer ongelijke verdeling: er is sprake van een uitgesproken bolwerk met heel weinig aanhang elders. Bij een laag getal is de aanhang sterk gespreid. Bij een verhoging is dus winst in het bolwerk gehaald en/of de aanhang elders weggefallen, bij verlaging verliest men in zijn kerngebieden of wint elders of beide.

Uit Tabel 2 blijkt dat de variatiecoëfficiënt van de liberalen en die van de protestanten weinig dalen met de invoering van het algemeen kiesrecht. Dat duidt erop dat de liberalen, net als de antirevolutionairen, al voor de

Tabel 2. Variantie in het ruimtelijk patroon van de voornaamste politieke blokken sinds 1909 (variatie-coëfficiënt).

Kamer-verkiezingen	Liberalen	Socialisten	RK	Protestanten	Confession-nelen	Buiten-staanders
1909	.565	.694	1.500	.617	.305	.328
1913	.490	.624	1.390	.649	.329	.395
1918	.437	.448	.834	.618	.381	.279
1922	.450	.454	.819	.593	.317	.305
1925	.427	.420	.817	.593	.323	.252
1929	.455	.425	.812	.589	.316	.228
1933	.480	.405	.806	.545	.286	.165
1937	.530	.431	.805	.523	.257	.159
1946	.547	.345	.771	.598	.307	.235
1948	.458	.365	.771	.580	.300	.282
1952	.444	.318	.751	.585	.291	.254
1956	.460	.306	.757	.602	.312	.281
1959	.403	.323	.754	.605	.316	.186
1963	.395	.337	.720	.601	.292	.129
1967	.254	.343	.688	.528	.248	.169
1971	.215	.262	.690	.624	.272	.179
1972	.194	.221	.671	.613	.272	.198
1977	.220	.203			.278	.230
1981	.179	.222			.284	.248
1982	.195	.220			.288	.257
1986	.213	.207			.273	.264
1989	.214	.207			.288	.242

bron:

N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geographies of the Netherlands in the era of mass politics, 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in Electoral Geography*, Londen, 1990, 39-59.

invoering van het algemeen kiesrecht een nationale partij waren. Met andere woorden: de nationale electorale penetratie van liberalen en protestanten had zich aan het einde van de negentiende eeuw al voltrokken. Wel hebben de coëfficiënten zich nadien verschillend ontwikkeld. De variatiecoëfficiënt van de liberalen daalde, vooral in de jaren zestig, toen zij een nieuwe groeifase ingingen. Over de resten van hun oude ruimtelij-

ke patroon kwam steeds meer een landelijk gespreid patroon naar voren met de nadruk op de suburbane woonmilieus. De variatiecoëfficiënt van de protestanten bleef vrijwel constant tot en met 1972, en dat op een relatief hoog niveau vanwege de binding met de *'Bible Belt'* van Friesland tot Zeeland.

De variatiecoëfficiënten van de socialisten en de katholieken zijn daarentegen sterk gedaald bij de invoering van het algemeen kiesrecht. Beide stromingen werden met de evenredige vertegenwoordiging in staat gesteld hun potentieel electoraat buiten hun bastions (het Noorden en de westelijke steden voor de SDAP, het Zuiden voor de katholieken) te mobiliseren. Maar terwijl de variatiecoëfficiënt van de katholieken op een relatief hoog niveau bleef door de relatie met de duidelijke concentratie van de katholieke bevolking, daalde die van de socialisten vrijwel continu.

Vanaf de verkiezingen van 1977 kunnen katholieken en protestanten niet meer uit elkaar gehouden worden. De variatiecoëfficiënt van de confessionelen is laag; de som van protestanten en katholieken was dat al in 1909. De confessionele politieke stroming recruteert nu ook aanhang buiten de traditionele kern van kerkse gelovigen.

Het laatste politieke blok is samengesteld uit heel verschillende onderdelen: niet-stemmers, blanco- en ongeldige stemmers en kiezers van diverse protestpartijen als de Boerenpartij en de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De aanhang van dit blok blijkt van meet af aan tamelijk gelijk verspreid te zijn over het land.

Al met al is de variatiecoëfficiënt van alle blokken gedaald tot een niveau tussen de .200 en .300. Dat is voor ieder van de hier beschouwde blokken lager dan in 1918-1922. De daling vanaf 1918 was het sterkst onder liberalen en socialisten, hetgeen vooral is toe te schrijven aan de deconfessionalisering van grote delen van het christelijke electoraat in de jaren 1967-1972.

6. Conclusie

Een halve eeuw na de invoering van het algemeen kiesrecht heeft de deconfessionalisering tot gevolg gehad dat de socialistische en liberale politieke stromingen groeiden. Na de afschaffing van de opkomstplicht nam ook de electorale afzijdigheid toe. De verschillen in de politieke verhoudingen tussen de delen van het land zijn daardoor sterk afgenomen. Dat betekent niet dat er in het geheel geen sprake meer is van geografische diversiteit. Ten eerste lopen de gewichten van de verschillende blokken in de diverse delen van het land nog steeds uiteen; men kan de historische regionale verschillen nog terugvinden. Tegelijkertijd is een nieuw ruimtelijk patroon zichtbaar geworden. Naast afvlakkende verschillen tussen regio's is er sprake van verschillen binnen gewesten.²¹ De verkiezingsdeelname is het laagst in de grote steden, waar de aanhang

van de nog steeds dominerende socialisten slinkt. De andere gangbare stromingen zijn hier ook weinig aantrekkelijk voor de kiezers: rechts-radicalen protestpartijen vinden hier met name hun recruteringsveld, terwijl lokale tegenmobilisering in de vorm van stadspartijen wordt ondernomen.²² De suburbane gemeenten, die een veel groter deel van de bevolking omvatten, zijn het nieuwe bolwerk van de liberalen, terwijl de confessionelen zich op het platteland profileren. Het nieuwe patroon is tot nu toe minder scherp geprofileerd dan het oude. Een vraag is of zich op grond van deze woonmilieu-differentiaties soortgelijke politieke culturen à la Elazar kunnen ontwikkelen als wij eerder met betrekking tot de regionale verschillen als veronderstelling opperden.

noten

1. Zie S. Rokkan, *Citizens, Elections, Parties*, Oslo, 1970; T.T. Mackie en R. Rose, *The International Almanac of Electoral History*, Basingstoke, 1991; J. Meyriat, en S. Rokkan, *International Guide to Electoral Statistics*, Den Haag, 1969; en H.H. Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa*, Groningen, 1958.
2. N.A.M. van Dam en M.H. Leijenaar, 'Vrouwen en politiek in Nederland', in: H. Daalder en A.P.N. Nauta, red., *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1992, A1600, 1-86.
3. In 1917 werd een kiesplicht in de grondwet opgenomen, die daaruit in 1922 weer verdween. De kieswet van 1918 vermeldde een opkomstplicht die tot 1970 gehadhaafd bleef. Zie K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, 'Kiesstelsel en kiesrecht', in: Daalder en Nauta, *op.cit.*, A1200, 9.
4. A. Lijphart, *Democracies in Plural Societies. A Comparative Exploration*, New Haven, 1977.
5. Zie J.Th.J. van den Berg, 'De evenredige vertegenwoordiging in Nederland', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 92 (1979), 452-472; P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland, 1840-1940*, Assen, 1979; en G. Voerman, 'P.W.A. Cort van der Linden', in: G.A. van der List en P.G.C. van Schie, red., *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940*, Assen/Maastricht, 1993, 113-124.
6. Veel van de Europese staten en de 'Europese fragmenten' elders in de wereld verschaften in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk aan in hoger of lager tempo een groter deel van hun bevolking toegang tot het politieke leven. Zij vormen nog steeds de grote meerderheid van staten die over een langere periode vertegenwoordigende organen via daadwerkelijk competitieve, vrije en geheime verkiezingen samenstellen. In het blad *Electoral Studies* worden 37 landen als zodanig aangeduid. Daarbij hoort dan ook Zuid-Afrika dat weliswaar verkiezingen houdt die aan deze criteria voldoen, maar waar het nog steeds schort aan een algemeen

kiesrecht. Daarnaast meldt het blad de laatste jaren een toenemend aantal incidentele verkiezingen die aan de genoemde vereisten voldoen: zowel in Afrikaanse als in Oosteuropese staten. Of er nu sprake is van een robuuste trend in de richting van een groter aantal landen met een politieke systeem van massa-democratie moet worden afgewacht.

7. H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen, 1988, 154, 189.

8. T. van der Meer, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd. De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913*, Amsterdam, 1981.

9. Van der Meer e.a., *op. cit.*, 108-109.

10. Tabel 3 en 4 in Van der Meer e.a., *op. cit.*, 206-207.

11. N.P. Passchier, 'De geografie van de verkiezingsdeelname in Nederland sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970', in: *Geografisch Tijdschrift*, 23 (1989), 3, 166-180.

12. K. Dittrich, *Partij-politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten*, Leiden, 1978.

13. P. Dekker, 'Lokale en regionale verscheidenheid in politieke cultuur in Nederland', in: *Geografisch Tijdschrift*, 22 (1988), 256-271.

14. D. Elazar, *American Federalism: A View from the States*, New York, 1966.

15. C. Stoppelenburg en H. van der Wusten, 'Continuïteit en verandering in de politieke kaart van Nederland, 1897-1913', in: *Acta Politica*, 21 (1986), nr. 4, 431-448; H.H. van der Wusten, 'Onderzoek van verkiezingsuitslagen'. in: Daalder en Nauta, *op.cit.*, 1991, A1500, 1-35.

16. J.C. Ramaer, *Religie in verband met politiek in Nederland*, Groningen, 1909.

17. H. van der Wusten, 'Elite na de storm. De eerste fase in de ontwikkeling van de partijpolitieke verhoudingen onder algemeen kiesrecht in Nederland (1918-1929)', in: W.J. van den Breemen en P.H. Pellenbarg, red., *Het geografisch plechtanker. Liber Amicorum Rob Tamsma*, Amsterdam/Groningen, 1987, 176-188.

18. De Tweede-Kamerverkiezingen van 1917 - de laatste die onder het districtenstelsel zijn gehouden - zijn hier buiten beschouwing gebleven. Teneinde de grondwetsherziening zo soepel mogelijk te laten verlopen, waren de partijen onder het motto 'laat zitten, wat zit' overeen gekomen om geen tegenkandidaten in de districten te stellen.

19. N.P. Passchier en H. van der Wusten, 'The electoral geographies of the Netherlands in the era of mass politics, 1888-1986', in: R.J. Johnston, F.M. Shelley en P.J. Taylor, red., *Developments in Electoral Geography*, Londen, 1990, 39-59.

20. N.P. Passchier, 'Centrumpartij en NSB. Een vergelijking vanuit het sociaal-ecologisch gezichtspunt', in: *Geografisch Tijdschrift* 21 (1987), 29-50.

21. W. Ostendorf, 'Culturele differentiatie binnen Nederland: van territoriale binding naar sociaal-ruimtelijke uitsortering', in: H. van der Wusten, red., *Postmoderne geografie. De sociografische traditie voortgezet*, Muiderberg, 1987, 168-179.

22. H. Smits, 'De fluwelen revolutie van de stadspartijen', in: *Vrij Nederland*, 16 januari 1993.